

Henryka Krajewska

Z ZAGADNIENÍ POETYKI WCZESNYCH SZKICÓW GLEBA USPIENSKIEGO

Działalność literacka Gleba Iwanowicza Uspienskiego, integralnie związana z twórczością pisarzy-demokratów i narodników, była niejednokrotnie przedmiotem badań zarówno krytyków dziewiętnastowiecznych (N. Michajłowski, A. Skabiczewski, P. Tkaczew), jak i współczesnych (N. Sokołow, L. Lisin, N. Pruckow). Uwagę literaturoznawców przykuwają przede wszystkim treści ideowe i tematyka utworów oraz niezwykła osobowość pisarza. Niesłabnące zainteresowanie wzbudza także krytyczny stosunek autora *Ruiny* do narodników, których w początkowej fazie ruchu był gorącym zwolennikiem.

Wśród szeregu prac poświęconych twórczości pisarza nie ma ani jednej, która by dała pełny obraz poetyki szkiców Uspienskiego. Co prawda, A. Kamiegułow w książce *Styl Gleba Uspienskiego*¹ próbuje od strony formalnej zanalizować utwory pisarza, lecz spostrzeżenia jego nie wyczerpują całości zagadnienia.

Szczególnie utwory lat sześćdziesiątych nie zostały przez literaturoznawców dostatecznie zbadane, a przecież późniejsza twórczość pisarza, kiedy zasłynął on jako autor oryginalnych szkiców publicystyczno-beletrystycznych, miała silne powiązania z jego wczesnym dorobkiem.

Lata sześćdziesiąte ubiegłego stulecia to nie tylko bujny rozkwit powieści, którą uprawiali L. Tolstoj, F. Dostojewski, I. Goncezarow, I. Turgeniew — klasycy literatury rosyjskiej. Odrębne miejsce w tym okresie zajmuje proza pisarzy-demokratów: M. Pomiałowskiego, W. Slepцова, F. Rieszetnikowa, N. Uspienskiego. Wybranim przez nich gatunkiem był szkic obyczajowy, w którym znalazły odbicie najistotniejsze społeczno-polityczne problemy epoki. W sposób niezwykle realistyczny pisarze ci przedstawiają życie różnych grup społecznych — raznoczyńców, chłopów, a przede wszystkim biedoty wielkowiejskiej. W opisywanych postaciach

¹ A. Камегулов: *Стиль Глеба Успенского*, Ленинград 1930.

podkreślają nie indywidualne, lecz typowe dla danej warstwy społecznej cechy, co w pewnym stopniu zbliża ich twórczość do „szkoły naturalnej” lat czterdziestych.

Literatura pisarzy-demokratów, jak trafnie zauważył Zbigniew Barański: „Łączyła [...] zadanie artysty i publicysty, socjologa i działacza społecznego [...]. Ogólne tendencje tej literatury wpływały na jej formę artystyczną. Dążąc do maksymalnego dokumentalizmu oraz zniwelowania różnic między prawdą życia — odrzuca ona fikcję literacką”². Kontynuując swoją wypowiedź, badacz słusznie stwierdza, że „logicznym rezultatem przyjęcia takiego kodeksu estetycznego było odrzucenie form powieści klasycznej i zastąpienie jej rodzajami prozy bardziej odpowiednimi do podejmowania bieżącej problematyki. Uprawia się szkic etnograficzny, reportaż, dziennik podróży, luźne scenki, w których swobodnie łączą się elementy obserwacji socjologa z uogólnieniami publicysty, komentarz autorski z obrazem artystycznym, liryczna dygresja z dowodami naukowca”³.

Na aspekt dokumentalny utworów beletrystów-narodników wywarł także wpływ, jak słusznie zauważa N. Żdanowski⁴, niebywały rozkwit publicystyki w latach sześćdziesiątych.

W twórczości Gleba Uspenskiego, który właśnie w tych latach rozpoczynał swoją działalność literacką, znalazły odzwierciedlenie cechy poetyki beletrystów-demokratów. Wybranim przez niego gatunkiem był szkic. Pisarz często określa swoje utwory jako „sceny”, „obrazy”, „notatki”, „urywki”, lecz nazwy te są u niego synonimami szkicu, co trafnie zostało dostrzeżone przez N. Sokołowa⁵. Wszystkie owe próby określenia gatunku miały na celu zwrócenie uwagi czytelnika na specyfikę formy utworu i podkreślały prostotę stylu.

Forma szkicu pozwoliła autorowi *Żywych liczb* na stworzenie realistycznych utworów, będących bezpośrednią reakcją na aktualne problemy epoki.

W utworach Uspenskiego brak tradycyjnego schematu fabularnego, stanowią one szereg scen i dialogów połączonych tylko jednością miejsca i czasu. Niektórzy badacze współcześni Uspenskiemu nie szczędzili mu słów krytyki za naruszenie tradycyjnej estetyki powieściowej. Krytycy owi nie wzięli pod uwagę faktu, że afabularność była charakterystyczną cechą twórczości pisarzy-demokratów; znalazła ona odzwierciedlenie również w utworach autora *Władzy ziemi*.

Uspenski koncentruje uwagę na „prostych ludziach”. Sposób spojrzenia na nich jest jednak odmienny od pisarzy lat czterdziestych, których

² Z. Barański: *Drogi rozwojowe prozy rosyjskiej w latach osiemdziesiątych XIX wieku*, „Slavia orientalis”, nr 2, 1963, s. 238.

³ Tamże, s. 238.

⁴ Н. Ждановский: *Особенности реализма писателей-демократов 60-х годов XIX в.* [w:] *Проблемы типологии русского реализма*, Moskwa 1969.

⁵ Н. Соколов: *Г. И. Успенский. Жизнь и творчество*, Ленинград 1968.

interesowała osoba „prostego człowieka” przede wszystkim w aspekcie psychologicznym. Wzorując się na *Plaszczu Gogola* i *Biednych ludziach* Dostojewskiego, Uspieski wnosi nowe elementy do obrazu swoich bohaterów, zbliżające go do autora *Szkiców gubernialnych* — Sałtykowa Szczedrina. Podobnie jak Sałtykow, pisarz mówi o „prostym człowieku” — urzędniku, kupcu, rzemieślniku — prawdę bez upiększeń, obnażając niekiedy negatywne cechy jego charakteru. Uspieski kładzie główny nacisk na środowisko, podkreślając uwarunkowanie społeczne swoich bohaterów. Otoczenie opisuje w sposób naturalistyczny, nie pomijając milczeniem jego mrocznych stron.

Wezesne utwory lat sześćdziesiątych nie obejmują jeszcze nowych zjawisk społecznych i w wielu wypadkach nie dają szerokich obrazów z życia dziewiętnastowiecznej Rosji. Pierwszym szkicom brak uogólnień, przeważa w nich fotograficzność i przeładunek szczegółami. Są to krótkie statyczne scenki z życia drobnych urzędników (*Idylla, Gość*). Specyfiką stylu Uspieskiego, podobnie jak pisarzy-demokratów, jest lekceważenie zewnętrznej kompozycyjnej harmonijności, fragmentaryczność i urywkowość wielu scen. Brak w nich zajmującej intrygi i barwnej fabuły, nie posiadają wspólnej linii tematycznej. Bardzo często utwór pisarza składa się z paru wątków zespolonych pokrewnym tematem — opisem życia drobnych urzędników. Należy przyznać rację A. Kamiegułowowi⁶, który stwierdza, że w podobnych przypadkach trudno wyróżnić myśl przewodnią utworu. We wczesnych utworach pisarza można pominąć jakiś wątek bez szkody dla całości szkicu.

Postaci młodego Uspieskiego nie posiadają rozwiniętej charakterystyki i przypominają raczej nieruchome maski niż żywych ludzi. Portret bohatera przedstawiony jest poprzez wrażenia wzrokowe autora, co upodabnia postać do fotografii. Jak stwierdza A. Kamiegułow, Uspieski, starając się nagromadzić przy opisywaniu cech zewnętrznych bohaterów jak najwięcej detali, niekiedy sprawia, że postać ginie wśród nieistotnych szczegółów, czego przykładem mogą być *Pięściarze* (*Бойцы*).

Dla pisarza charakterystyka językowa była podstawowym sposobem postaciowania. Rysując skąpo portret bohatera, unikając introspektywnego spojrzenia w głąb duszy ludzkiej, prawie pomijając opisy przyrody jako tło osobowości, pisarz charakteryzuje swoje postaci poprzez monolog, dialog, rozmowę. Monolog w utworach Uspieskiego nie służy do odtwarzania przeżyć psychicznych bohatera. Poprzez tę formę wypowiedzi odzwierciedla on swój stosunek do otaczającej rzeczywistości i porządków społecznych.

Już w pierwszych swoich utworach autor *Ruiny* trawnie potrafi odtworzyć właściwości językowe poszczególnych postaci, uwzględniając

⁶ A. Камегулов: *Стиль Глеба Успенского*, Ленинград 1930.

ich profesję i przynależność klasową. We wczesnych szkicach pisarza daje się zauważyć nadmiar dialektyzmów. W późniejszych utworach Uspienski stara się uniknąć naturalistycznego kopiowania dialektyzmów, ponieważ naruszały one artystyczną całość utworu, powodowały obniżenie realistycznej siły oddziaływania.

Styl Uspienskiego cechują słowianizmy, kancelaryzmy i rzeczowniki odczasownikowe. W niezwykle oryginalny sposób używa pisarz wyrazów obcego pochodzenia, które, jak trafnie podkreśla A. Kamiegułow⁷, wplecione w mowę potoczną wprowadzają element ironii do charakterystyki postaci.

Prawie wszystkie wczesne szkice Uspienskiego cechuje humor, który, w zależności od stosunku pisarza do danego bohatera, ma nieskończoną ilość odcieni. Tak więc w *Obyczajach ulicy Rastierajewej* współzucie pisarza w stosunku do nieszczęsnych mieszkańców opisywanej ulicy określa charakter humoru w utworze. Jest on miękki, łagodny, różniący się od satyrycznego sposobu opisu postaci eksploatatorów. Jest w nim ogromny ładunek boleści i żalu. Połączenie humoru lirycznego z satyrą, bieżącą cieniem cieni, składa się na specyficzne emocjonalne zabarwienie utworu.

W szkicach młodego Uspienskiego można odnaleźć немало barwnych, komicznych szczegółów i sytuacji. Należy przy tym zwrócić uwagę, że są one jednak zawsze połączone z tragizmem. W miarę pogłębiania się pesymistycznego spojrzenia na rzeczywistość rosyjską, nowego znaczenia nabiera śmiech pisarza. Humor przechodzi w „śmiech przez łzy”, a następnie w zjadliwą i bezlitosną satyrę. Najbardziej typowym utworem, w którym znajduje odzwierciedlenie specyfika wczesnej twórczości Uspienskiego, jest szkice *Nędza piosenki śpiewa (Нужна песенку поёт)*. Zbudowany jest on z wielu scen komicznych, które w rezultacie złożyły się na tragiczny moment kulminacyjny. Niezwykła siła oddziaływania tego utworu wynika z faktu, że tragizm powstał z elementów komicznych, co trafnie podkreśla współczesny Uspienskiemu krytyk N. Michajłowski⁸.

Humor, który przewija się przez utwory lat sześćdziesiątych, przechodzi czasami w groteskę. Sposób groteskowo-satyrycznego przedstawienia rzeczywistości drogą hiperbolizacji zjawisk, wykorzystanie humoru jako środka ujawniania istoty dramatu, połączenie ironii i współczującego liryzmu, wszystkie te cechy utworów Uspienskiego wskazują, że pierwowzorem dla niego był Mikołaj Gogol. Na tę zależność wskazywali L. Lisin⁹ i B. Sanninski¹⁰.

⁷ Там же.

⁸ Н. Михайловский: *Г. И. Успенский как писатель и человек*. [Wstęp do:] Г. Успенский: *Сочинения* Пб, 1889.

⁹ Л. Лисин: *Творчество Г. И. Успенского*, Москва 1955.

¹⁰ Б. Саннинский: *Портретная характеристика персонажей в „Нравах Растеряевой улицы“ Г. И. Успенского*, [w:] Уч. зап. Харьковского пед. ин-та 1958.

Autor *Żywych liczb* nie napisał ani jednego dużego utworu. Stosunkowo większe jego pozycje przypominają szereg szkiców i scen bez kompozycyjnego planu. Jako przykład mogą służyć *Obyczaje ulicy Rastieriajewej*. Utwór ten składa się z 25 rozdziałów, które łączy osoba Prochora Porfiryusza. Większość rozdziałów mogłaby istnieć jako oddzielne szkice. Całość kompozycyjną *Obyczajów* określa koncepcja ideowa, polegająca na opisie pełnego zastoju, nudy i nędzy życia robotniczej Tuły. Nawet rzadkie opisy przyrody — niezmiennie powtarzające się pejzażowe motywy — wprowadzają atmosferę smutku i przygnębienia. Wzorując się na Gogolu, Sałtykowie i pisarzach-demokratkach, Uspienski wszystkie artystyczne środki podporządkowuje jednemu, głównemu celowi: chce zdemaskować przyczyny, które stworzyły zjawisko „rastieriajowszczyzny” w życiu rosyjskim. Jak trafnie stwierdza A. Semczuk, Uspienski uczynił ulicę Rastieriajewą „symbolem ówczesnej Rosji prowincjonalnej [...]”¹¹.

Nie wydaje się uzasadniony pogląd Kamiegułowa¹², który czyni zarzuty pisarzowi z tego powodu, że bohaterowie w *Obyczajach* są charakteryzowani w takim tylko stopniu, w jakim wymaga tego rozwój akcji. Jeżeli do opisu życia ulicy niezbędna jest biografia postaci, to autor ją przytacza, a gdy postać spełniła już swoją funkcję, Uspienski, niekiedy w sposób sztuczny, usuwa ją z pola widzenia. Ocena badacza jest chwilami jednostronna, ponieważ nie dostrzega, że w *Obyczajach* pojawiają się nowe elementy w sposobie postaciowania. To już nie są schematy, lecz żywi ludzie, posiadający bogatszą charakterystykę niż w poprzednich utworach. Jako przykład może posłużyć postać Tołokonnikowa. Jest on przedstawiony w sposób satyryczny, wręcz groteskowy, bezpośrednio motywujący negatywny stosunek narratora do bohatera. Groteskowe ujęcie sprzyja zaostreniu wymowy ideowej obrazu. Przy opisie tej postaci główną rolę odgrywa charakterystyka pośrednia — opis świata przedmiotów otaczających Tołokonnikowa. Bezmyślne nagromadzenie rzeczy jest celem jego życia: przedmioty rządzą nim i ujarzmiają go. W sposobie charakterystyki tego bohatera można dostrzec wpływ Gogola. Język Tołokonnikowa jest zróżnicowany. Tołokonnikow jest ordynarny w stosunku do ludzi zależnych od niego oraz usłużny i przymilny w stosunku do tych, od których sam jest uzależniony.

Dla ideowej koncepcji pisarza ogromne znaczenie ma postać Prochora Porfiryusza. Zajmuje on centralne miejsce w utworze z uwagi na główny cel, jakim było przedstawienie procesu rodzenia się kapitalizmu w Rosji. Aby dokładnie odzwierciedlić wpływ warunków na kształtowanie się postawy bohatera, Uspienski daje dokładny opis środowiska, podkreślając, że determinuje ono osobowość postaci. Szczegółowej charakterystyce

¹¹ A. Semczuk: *Literatura rosyjska w latach 1855—1881. Rozkwit realizmu krytycznego*, [w:] *Literatura rosyjska w zarysie*, Warszawa 1975, s. 425.

¹² A. Камегулов: op. cit.

służy również opowieść Prochora Porfiryusza o sobie, opinia o nim innych osób oraz emocjonalne oceny narratora.

Obyczaje ulicy Rastierajewej pod względem wymowy ideologicznej są szczytowym osiągnięciem we wczesnej twórczości pisarza.

Utwór pt. *Ruina* jest przejściowym etapem ewolucji stylistycznej Uspienskiego. Jest rzeczą nader charakterystyczną, że poczynając od tego utworu pisarz częściowo rezygnuje z fikcji literackiej. Odtąd przede wszystkim opierać się będzie na własnej obserwacji, dokumentach, żywych faktach i wiadomościach prasowych.

Prawie każda postać w *Ruinie* jest typem socjologicznym. Podobnie jak w poprzednich utworach, podstawowym sposobem opisu postaci jest charakterystyka językowa. Główny bohater pierwszej części utworu, Michaił Iwanowicz, wygłasza nieskończone ilości nużących tyrad, w których poddaje krytyce panujące porządki społeczne. Język jego jest niezwykle emocjonalny i dynamiczny. W postaci tego bohatera Uspienski z głębokim realizmem odmalował budzenie się świadomości wśród robotników.

W *Ruinie* odzwierciedlone zostały najbardziej typowe przejawy współczesnego życia, które narrator komentuje i wyjaśnia. Subiektywny ton narracji nadają namiętne, lirycznie zabarwione dygresje.

Narrator u Uspienskiego występuje nie tylko jako bierny obserwator, lecz jako bezpośredni uczestnik, badacz lub świadek opisywanych zjawisk (*Nędza piosenki śpiewa*). Część szkiców np. *Nie Zmartwychwstał* (*He вockpec*) i *Nieuleczony* (*Heулечимый*) zbudowana jest na zasadzie dialogu między bohaterem a narratorem. Obecność narratora w utworach przejawia się w dyskusjach z bohaterem oraz w płomiennych apostrofach do niego lub do czytelnika.

Już we wczesnych utworach Uspienskiego można dostrzec elementy publicystyczne, które w latach siedemdziesiątych będą odgrywały coraz większą rolę w jego twórczości.

U autora *Ruiny* wyraźnie przejawia się tendencja do cyklizacji utworów. Pisarz na różnych etapach swojej twórczości interesował się określonymi zjawiskami i kręgami społecznymi. Poszczególne szkice, w których znalazły odzwierciedlenie te obserwacje, łączył w odrębne tematyczne cykle. Tak więc w okresie lat sześćdziesiątych, gdy uwaga autora *Chorego sumienia* skupiona była na biedocie miejskiej, cykle noszą tytuły: *Z życia urzędników* (*Из чиновничьего быта*) czy *Rastierajewskie typy i sceny* (*Растеряевские типы и сцены*), a w latach późniejszych, kiedy swój talent pisarz całkowicie poświęcił życiu wsi, powstały cykle: *Z wiejskiego pamiętnika*, *Chłop i praca na roli*, *Władza ziemi*.

Uspienski świadomie dążył do maksymalnie związłego ujęcia myśli. Szkice Uspienskiego charakteryzuje ostrość konfliktów i dramatycznych sytuacji.

Wielu badaczy nazywa autora *Żywych liczb* pisarzem-„ascetą”.

W określeniu tym kryje się spora doza prawdy, zważywszy fakt, iż pisarz, podporządkowując swój talent celom społecznym, zaabsorbowany nieszczęsnym losem swoich bohaterów, nie troszczy się o stronę formalną utworów.

W utworach Uspienskiego dają się zauważyć pewne analogie z twórczością naturalistów. Odnieść tutaj można tematykę jego szkiców, w której znalazło odzwierciedlenie życie nizin społecznych, wraz z wszelkimi brutalnymi jego przejawami. Utwory pisarza cechuje wierność prawdzie życiowej, o czym świadczy nasycenie jego szkiców dokumentami, statystyką.

Podobnie jak naturaliści, autor *Władzy ziemi* główny nacisk kładzie na uwarunkowanie społeczno-ekonomiczne swoich postaci, rezygnuje z motywacji psychologicznej na rzecz determinizmu środowiskowego. Częściowe odrzucenie fikcji literackiej i wykorzystanie w utworach dokumentów również zbliża stylistykę pisarza z poetyką naturalizmu.

W przeciwieństwie jednak do naturalistów Uspienski nie jest beznamiętnym fotografem opisywanych zjawisk. W każdym utworze uwidacznia się emocjonalne zaangażowanie w przedstawione problemy; autor *Chorego sumienia* jest pisarzem tendencyjnym.

Хенрика Краевска

ВОПРОСЫ ПОЭТИКИ РАННИХ ОЧЕРКОВ ГЛЕБА УСПЕНСКОГО

В статье рассматривается влияние жанрового новаторства писателей-демократов на произведения Успенского.

Автор статьи подчёркивает связь между художественным методом писателя и методом натуралистов.